

КУЛЬТУРНА ТРАВМА ТА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ВИКЛИКИ КОНСТРУЮВАННЯ У ПЕРЕХІДНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвячена розгляду концепції культурної травми в контексті аналізу боротьби символічних універсумів, як мета-сміслових сутностей, у суспільствах, які перебувають у перехідному періоді. Під останнім розуміється суспільство, в якому відбувається перехід від домінування одного символічного універсуму до домінування іншого універсуму. Автор розглядає, як в цих умовах відбувається витіснення «культурних травм» старого універсуму та конструювання культурних травм нового універсуму, а також виклики, які постають перед цими процесами.

Ключові слова: культурна травма, символічний універсум, де-символізація

Актуальність. Драматичні зміни, які відбуваються нині в Україні, потребують ґрунтовного аналізу та пояснення. Спробою подібного аналізу може стати реінтерпретована концепція символічних універсумів та їх перманентної боротьби. Згідно неї символічний універсум це замкнута смислова система, що пропонує власну матрицю бачення та інтерпретації об'єктивних (природних), інтерсуб'єктивних (соціальних) і суб'єктивних подій чи явищ. Символічний універсум задає межі комунікації та інтерпретації. Існування символічного універсуму зумовлене як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Суб'єктивна потреба в універсумі, пояснюється перш за все потребою індивіда у інтерпретативній схемі, системі координат, які допомагають йому досягнути соціальний світ, існуючі в ньому статусні взаємодії, а також через подолання страху індивіда перед хаосом. Об'єктивна необхідність у символічному універсумі, зумовлена прагненням соціальної системи до стабільності, оскільки універсум задає рамки комунікації, уніфікує та впорядковує соціальну реальність для акторів [1].

Боротьбу символічних універсумів чітко видно в країнах, де порівняно нещодавно відбулися докорінні зміни в системі соціальних відносин. Новий символічний універсум, заміщаючи старий, з необхідністю призводить до нової соціальної структури та перерозподілу влади, фінансів, престижу і інформації. Саме такі процеси відбуваються останні двадцять років у пострадянських країнах, в тому числі і в Україні. Як показують ці роки, процес заміщення одного універсуму іншим є вкрай тривалим і соціально «болючим». Він може розтягуватися на кілька десятиліть і навіть цей термін не гарантія, що процес заміщення пройде успішно. В результаті, суспільства, що переживають зміну символічних універсумів, опиняються на тривалій період розколотими з цілого ряду найважливіших питань як сьогодення, так минулого і майбутнього. Це проявляється і в політичному розколі країни, і в різних векторах геополітичних пріференцій населення, і в діаметрально протилежному баченні одних і тих самих історичних подій, і так далі.

Для соціальних вчених цей час є рідкісною можливістю вивчити зазвичай латентні механізми, використовувані символічними універсумами для своєї підтримки і нейтралізації впливу альтернативних символічних універсумів. Крім того, цей період нестабільності дозволяє побачити структуру символічного універсуму - в першу чергу це стосується доменів символічного універсуму, які можна виділити в ньому в якості структурних елементів.

Мета та завдання. Метою нашої статті є розглянути як у суспільствах, що знаходяться у перехідному етапі, тобто в суспільствах, де один символічний універсум вже втратив своє домінуюче положення, а інший ще остаточно не здобув домінування у суспільстві, відбувається конструювання культурної травми, як базової підвалини для формування почуття співприналежності до мета-сміислової сутності.

Виходячи з нашої мети ми повинні будемо виконати два головних **завдання**: спочатку продемонструвати процес деконструкції центральної культурної травми старого символічного універсуму, а після цього окреслити основні виклики, що постають перед конструюванням центральної культурної травми нового символічного універсуму. Обидва процеси є інтегральними складовими більш широких процесів, які перманентно відбуваються у суспільстві – в першу чергу процеси боротьби символічних універсумів за культурну гегемонію у суспільстві [6; 7].

Рівень дослідження проблеми та останні публікації. Дослідженням даної проблематики займалися: Дж.Александр (питання культурології) [1], П.Штомпка (культурні травми в посткомуністичному суспільстві) [4], В.Ворона та М.Шульга (стан та динаміка змін в українському суспільстві) [2], П.Бергер (соціальне конструювання реальності) [8], Т.Лукман (еволюційне та історичне конструювання персональної ідентичності) [9] та ін. Соціологічному моніторингу змін в українському суспільстві було присвячено ряд досліджень Інституту соціології НАН України [3].

Виклад матеріалу. До процесів боротьби символічних універсумів напряду відноситься впорядкування історії, її інтерпретація. У процесі цього упорядкування найпершими об'єктами стають історичні події та процеси, які стали або могли б стати культурними травмами. Одні з них включаються до смислового поля символічного універсуму, інші витісняються з поля рефлексії, треті коригуються, інші стають об'єктами символічної агресії, як-то: де-символізація, створення колокацій, сатира та інші.

Коротко окреслимо деякі з феноменів смислової агресії. Це дозволить нам виконати перше завдання – продемонструвати, яким чином здійснюється смислова атака на смислові комплекси та символи універсума-конкурента. Після цього ми зможемо перейти до українських реалій і їх пояснення за допомогою отриманих результатів.

Дуже часто інститути освіти та медіа, транслуючи смисли, з метою їхньої об'єктивації для маси та інтерналізації, використовують так звані пресупозиції.

Під пресупозицією ми розуміємо висловлювання, яке сприймається його автором (чи презентується як таке), що є загальновідомим. В основному автори пресупозиційних тверджень посилаються на те, що вони і так усім відомі, тому обґрунтування не потребують. Ті ж, хто претендує на більшу ґрунтовність, як підтвердження, наводять такі ж абстрактні тексти, які в свою чергу відсилають до інших текстів і так далі.

Другий прийом – утворення колокацій (collocations). У сучасних медіа це явище особливо широко представлене. Утворення колокацій полягає у постійному згадуванні якоїсь категорії у зв'язку із іншими категоріями. Відтак вони утворюють цілий смисловий комплекс, стають її фоном. У підсумку категорія може бути присутньою вже без супроводжуючих її категорій, однак фон (обрамлення), які вони створювали – залишається. Наприклад, якщо ми говоримо про «демократію», то разом з нею частіше за все згадуються «свобода», «прогрес» тощо. В більш загальному вигляді можна сказати, що контекст (фон) вживання даної категорії майже завжди є позитивним.

Наступними засобами боротьби є десимволізація (смислова агресія) та переінтерпретація. Під цим мається на увазі, що універсуми здійснюють пряму чи опосередковану атаку на універсума-конкурента. Якщо йдеться про домінуючий універсум, який прийшов на зміну попередньому і його культурна гегемонія ще не є остаточно закріпленою (через рудиментарні залишки групи-носіїв та зокрема залишки інтелігенції), подібна діяльність є особливо доцільною.

Власна інтелігенція переінтерпретує базові смисли тепер уже альтернативного універсуму і представляє їх як анахронізми, породжує міфи та здійснює смислову агресію стосовно його основних символів. Особливо дієвими у цьому плані є сатира, оскільки через свою трансцендуючу природу, ламає фонові очікування індивідів та таким чином виводить з рангу самозрозумілих базові смисли універсума-конкурента.

Усі ці засоби боротьби символічних універсумів, заміна «радянського» на «новий» універсум чітко спостерігаються останні двадцять років. Тема Другої світової війни, її

символізм, «святенність» цієї війни, перемога у ній червоною ниткою проходили через «радянський» універсум. Підрив цього символізму – є замахом на підрив усього «радянського» універсуму. Як показують дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 2012 рік, цей підрив є доволі успішним. Повна ревізія системи викладання та тлумачення історії, яку складали сімдесят років; нові підручники з історії для школярів та студентів, що містили в собі зовсім іншу інтерпретацію; новий дискурс у засобах масової інформації, включаючи численні документальні фільми, передачі, розслідування, нові художні фільми про Другу світову війну, роль у ній СРСР, а також в цілому новий дискурс, що склався у новітній Україні, призводять до зміни бачення Другої світової війни в цілому та окремих її процесів зокрема.

Для підтвердження сказаного вище, порівняємо між собою відповіді на питання, які стосуються Другої Світової Війни: те, як відповідали на них представники різних поколінь. Ми виділяємо дві вікові групи – ті, хто народився у вже незалежній Україні (їхній вік складає 18-21 років) і ті, хто народився і більшу частину життя провів за часів СРСР (їхній вік складає 50 років і вище). Відтак ми порівняємо між собою сприйняття цієї війни, її причин між українцями, які соціалізувалися за умов двох зовсім різних символічних універсумів [2].

Відповіді на питання між виділеними групами доволі помітно відрізняються. Так, коли представникам різних поколінь було запропоновано визначити, хто був винним у розв'язанні Другої світової війни, то серед молоді нацистську Німеччину назвали близько сорока дев'яти відсотків, тоді як серед представників старшого покоління таких було близько шестидесяти. Також відмітимо те, що серед молоді значно більше тих, хто ще не визначився по цьому питанню – близько третини. І це можна пояснити не тільки тим, що їх не цікавить дане питання, а й тим, що вони стикаються із різними смислами стосовно цих подій, часто навіть протилежними. Адже заміна символічних універсумів є доволі довгим процесом і потребує зміни кількох поколінь для свого повного утвердження, за умови відсутності якихось суттєвих суспільних змін.

Ще одне важливе нині питання, яке за радянських часів мало однозначну відповідь – на чийому боці воювала ОУН-УПА. Уявлення молоді, яка соціалізувалася за нових умов та старшого покоління, доволі явно відрізняються. Особливо якщо порівняти між собою серед різних поколінь частки тих, хто вважає, що ОУН-УПА воювала на боці нацистів. Слід також відзначити, що серед народжених у незалежній Україні помітно більше тих, хто не може визначитися по даному питанню. Адже, як ми тільки що зазначили, якщо у СРСР відповідь на це питання була однозначною, то за нових умов, коли «старий» універсум ще не витіснений остаточно, молодь зустрічає різні смисли, які часто є протилежними між собою і тому часто не може визначитися зі своїм ставленням.

Таким чином, ми розглянули розбіжності між різними поколіннями у ставленні до такої глибокої проблеми як сприйняття Другої світової війни та того, хто в ній воював. Крім того, ми спеціально виділили прихильників та противників співпраці із фашистськими військами заради незалежності аби порівняти їх за різними соціально-демографічними характеристиками. Блок питань щодо сприйняття Другої світової війни був обраний нами не випадково, адже тема цієї війни була одним з наріжних каменів «старого» універсуму. Усі ці роки «новий» універсум із необхідністю намагається різними способами, у тому числі завдяки системі освіти та створенню відповідного дискурсу у засобах масової інформації, здійснити переформатування, заміну смислових комплексів, які стосуються Другої світової війни. Симптоматично, що соціалізована за нових умов молодь явно по-іншому дивиться на ті ж самі проблеми у порівнянні зі старшим поколінням. І ще більш симптоматично, що серед молоді набагато більша частка тих, хто не визначився. Адже вони живуть за умов зміни універсумів і тому відчувають на собі боротьбу їхніх смислів кожен день, дивлячись телевізор, читаючи новини в Інтернеті або просто в процесі повсякденного спілкування.

Ще одним свідченням того, що процес заміщення старого символічного універсуму новим універсамом є поки незавершеним, є результати моніторингу Інституту соціології НАН України за 2013 рік. Згідно цих даних, половина населення, на питання щодо сприйняття нової системи цінностей відповідає негативно. При цьому до позитивної відповіді схиляється лише чверть опитаних і ще чверть населення взагалі не може дати відповіді. Таким чином, попри втрату старою системою цінностей домінуючого положення, нова ціннісна матриця не набула переваги серед суспільства. Даний період, який є періодом зміни символічних універсумів, можна охарактеризувати періодом вакууму легітимних цінностей. Жодна з систем цінностей тимчасово не має домінуючого становища, оскільки стара його вже втратила, а нова тільки здобуває поширення серед більшості суспільства. В першу чергу це проявляється серед нового покоління, яке зустрічає цю систему цінностей із самого початку.

Особливо чітко видно розбіжності між поколінням, яке соціалізувалося у Радянському Союзі та поколінням вже незалежної України. Фактично відповіді представників обох груп є прямо протилежними: серед молоді удвічі менше тих, хто не сприймає нову систему цінностей і водночас удвічі більше тих, хто її сприймає. Такі відповіді представників нового можна пояснити з огляду на те, що вони інтерналізували пропоновані смисли нового універсуму. Відповіді старшого покоління в свою чергу свідчать про те, що його представники переважно не змогли ресоціалізуватися і відчувають дискомфорт від нової системи моральних регуляторів та соціальних відносин в цілому.

Це можна ілюструвати тим, як оцінюють старше і нове покоління справедливість сучасного суспільства. Якщо порівняти оцінки обох поколінь стосовно того, чи є справедливим сучасне українське суспільство, старші люди є більш критичними – найнижчу оцінку ставлять 44% з них, тоді як серед молоді таких 26%. В цілому ж, середня оцінка, яку дає молодь, складає 2,2 бали з 5-ти можливих. Старші люди в середньому оцінюють справедливість українського суспільства у 1,8 бала [3].

Разом із тим, також очевидним є те, що культурна травма Другої світової війни, яка у старому універсумі дістала назву «Велика вітчизняна війна», навіть попри кілька десятків спроб символічної агресії проти неї і досі має велике значення в українському суспільстві.

За даними дослідження Центру «Соціальний моніторинг» та Українського інституту соціальних досліджень ім. О.Яременка, що було проведене спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Інституту економіки та прогнозування НАН України у березні-квітні 2015 р., сімдесят вісім відсотків українців вважають, що річницю перемоги над нацистською Німеччиною слід відзначати 9 травня. Незважаючи на наполегливі спроби «експертів» нового універсуму перенести день святкування на 8 травня, як загальноєвропейський день пам'яті за жертвами цієї війни. Таким чином, акцент було б поступово зміщено не на винятковість цієї культурної травми. Однак, з огляду на наведені дані, поки ця культурна травма залишається релевантною для більшості українського суспільства. Однією з важливих причин цього є те, що новим універсумом використовувалися більше символічні методи боротьби, аніж репресивні та цензурюючі методи. Лише зараз робляться перші кроки в цьому напрямку [4].

Тепер від розгляду того, як в перехідному українському суспільстві тривав процес деконструкції центральної культурної травми старого символічного універсуму та складнощів, пов'язаних із цим процесом, ми можемо перейти до аналізу того, як відбувалося конструювання (а скоріше реконструювання) культурної травми та включення її до дискурсу нового символічного універсуму. У цьому зв'язку великий евристичний потенціал має концепція «культурної травми», запропонована Дж. Александером та П.Штопкою. Культурна і колективна травми мають своїм результатом віднесення індивідом себе до спільноти, яка пережила якусь історичну подію і яка представлена для нього як травма. Дана концепція допомагає розширити вже наявний аналіз базових смислів символічних універсумів, а також прийомів їхньої боротьби – в першу чергу, прийом де-символізації.

Прикладом таких кроків є прийняття Верховною Радою так званого пакету законів про декомунізацію, які з-поміж іншого мають на меті заборонити радянську символіку в країні. Хоча автори законів запевняють, що символіки перемоги та ветеранів це не стосуватиметься, тим не менш, вперше за двадцять п'ять років було задіяно такі відверто цензурюючі та анігілюючі методи, як законодавча заборона. Ми не можемо в даній статті обговорювати суспільні та інші умови, в яких було прийняті ці закони. Відмітимо лише, що вони стали відповіддю на відверту небезпеку для нового символічного універсуму з боку старого універсуму, боротьба яких з символічного рівня перейшла також і на фізичний, військовий рівень [4].

Культурна травма і її конструювання розкриває механізми побудови центральних, базових смислів символічного універсуму і подальшого розвитку навколо них цілих смислових і символічних комплексів. Згідно Дж. Александеру, не кожна подія стає культурною травмою і це є ключовим для українських реалій. Для цього повинні бути виконаний ряд умов. Головною з них є те, наскільки та чи інша подія вплітається у вже існуючу канву смислів символічного універсуму. «Приобретает ли травмирующее событие статус зла – это вопрос того, становится ли оно злом – пишет Александер. Это вопрос того, как о травме узнают, как она кодируется». [1, с.109-110]

При цьому масштаб події, її справжня трагічність або величність не грають визначальної ролі. Хоча за логікою речей саме це мало б бути найголовнішим критерієм культурної травми. Як приклад Дж. Александер наводить Голокост. Він пише: «... даже после триумфа физической силы союзников и физического обнаружения нацистских концентрационных лагерей природа увиденного и обнаруженного должна была быть закодирована, ей нужно было придать смысловый вес и превратить в навратив. Более того, это сложное культурное конструирование должно было быть осуществлено немедленно. История не ждет; она требует создания репрезентаций, и они создаются» [1, с.114].

Таким чином, навіть загибель мільйонів людей не є гарантією перетворення цієї трагічної події в культурну травму. Вчений робить акцент на вплив влади і політичної еліти в цих процесах: «... на эти шаткие культурные конструкции судьбоносное влияние оказывают власть и личность управляющих ситуацией действующих лиц, соревнование за контроль над символами и обуславливающие его структуры власти и распределения ресурсов» [1, с.115].

Висновки. З наведеного вище ми робимо важливий висновок: подія стає культурною травмою – тобто одним з базових смислів символічного універсуму – за умови негайного його вплетення в смислову і символічну канву домінуючого універсуму, що, в свою чергу, має на увазі «кодування» його як такого – включення його в процеси вертикальної легітимації. Останнє означає, що ця подія стає культурною травмою не тільки для безпосередніх свідків і учасників, а й для наступних поколінь.

Саме тут ми торкаємось проблеми конструювання центральної культурної травми новим універсумом на противагу центральній культурній травмі старого універсуму.

Важливість часового чинника для перетворень події або низки подій в культурну травму підтверджує випадок Голодомору та його сприйняття в сучасному українському суспільстві. З самого проголошення Незалежності України здійснювалися цілеспрямовані і масові спроби реанімувати голод 1932-33 років на території України як культурну травму і використовувати її для формування колективної ідентичності. Однак за всі минулі роки ці спроби не зазнали істотних успіхів. У першу чергу тому, що більша частина населення була всі ці роки під впливом «радянського» універсуму, де ці події, користуючись термінологією Джефрі Александера не «були закодовані в якості зла». Адже процес сигніфікації і символічного виробництва повністю контролювався «експертами» старого універсуму, а суспільний дискурс суворо регламентувався, жорстко присікаючи будь-які спроби впровадження туди чужорідних смислів. В результаті події 1932-33 років були довгий час витіснені з дискурсу, не кажучи вже про процеси вертикальної легітимації та їх екстерналізації і об'єктивації в якості культурної травми.

Нові покоління українців просто не зустрічали їх як нові смисли, хоча деякі дізнавалися про них завдяки розповідям безпосередніх свідків цих подій. Тим не менш, реконструкція культурної травми після шістдесяти і більше років після фактичних подій, що відбулися, виявилось дуже складним процесом – новий символічний універсум не зміг включити в своє смислове поле нову (стару) культурну травму. Таку центральну культурну травму, яка за своєю значимістю могла б змагатися з центральною культурною травмою старого універсуму – тут ми говоримо про Другу світову війну і більш конкретно про її періоди 1941-1945 років, що дістав у радянському універсумі назву «Велика вітчизняна війна». Перед новим універсумом постає нагальна потреба у побудові нової центральної культурної травми, яка стала б інтегральною смисловою основою для мережі смислів та символів, які б легітимізували його та стали базисом для відповідної колективної ідентичності. Події Майдану 2013-2014 років та війна на Сході України мають всі ознаки аби стати такою культурною травмою. Однак цей процес лише розпочався і навіть за успішного свого завершення (конструювання та інтерналізації у якості культурної травми) розтягнеться на багато років.

Література

1. Александер Дж. Смыслы социальной жизни: культурсоциология / Дж.Александер. – М.: Издательство «Прагмис», 2013. – 630 с.
2. Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 660 с.
3. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д.ек.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
4. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе (статья вторая) / П.Штомпка // Социс. – 2001. – № 2. – С. 3-12.
5. Шульга А. Легитимация и "легитимация": феноменологический анализ / А.Шульга. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 208 с.
6. Шульга О. Евристичний потенціал поняття "символічний універсум" / О.Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 2. – С. 143-156.
7. Шульга О. Попередні зауваження щодо реінтерпретації поняття "символічний універсум" // Соціологія: теорія, методи, маркетинг: Науково-теоретичний часопис. – 2013. – № 4. – С. 122-134.
8. Berger P. L., Luckmann Th. The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge. – Harmondsworth: Penguin, 1987. – 249 p.
9. Luckmann Th. On the Evolution and Historical Construction of Personal Identity // Unverwechselbarkeit. Persoenliche Identität und Identifikation in der vormodernen Gesellschaft. Hrsg. Peter von Moos. Boehlau Verlag: Koeln, Weimar, Wien, 2004, ss. 185-206.

Alexander Shulga

Cultural Trauma and Ukrainian society: challenges in designing a transitional society

An article is devoted to the conception of cultural trauma in the framework of struggle of the symbolic universes, as meta-meanings entities, within the transition societies. The latter refers to the society where transition from the dominance of one symbolic universe to the dominance of the other universe takes place. An author examines how under these conditions occurs the displacement of the "cultural trauma" of the old symbolic universe and constructing of the cultural trauma of the new universe, as well as which challenges face these processes.

Keywords: cultural trauma, symbolic universe, de-symbolization.

Надійшла до редакції 31.03.2015 р.